

УДК 159.923

Вахоцька І.О.°

Уманський державний педагогічний університет імені П.Г.Тичини, кандидат психологічних наук, доцент

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

Представлено теоретичні засади дослідження проблеми впливу сім'ї на розвиток особистості дитини. Дається опис методичного інструментарію та аналіз одержаних даних, що стосуються психологічних особливостей дітей з повних і неповних сімей.

Ключові слова: сім'я, неповна сім'я, Я-концепція, афіліація, соціально-психологічна адаптація

Представлены теоретические принципы исследования проблемы влияния семьи на развитие личности ребенка. Дается описание методического инструментария и анализ полученных данных, которые касаются психологических особенностей детей из полных и неполных семей.

Ключевые слова: семья, неполная семья, Я-концепция, аффилиация, социально-психологическая адаптация

Theoretical principles of research of problem of influence of family are presented on development of personality of child. Description of methodical tool and analysis of the obtained data that touch the psychological features of children from complete and incomplete families are given.

Keywords: family, incomplete family, I-conception, affiliation, socialpsychological adaptation

Актуальність дослідження. Найважливішим інститутом соціалізації підростаючого покоління є батьківська сім'я, в якій формуються основи характеру людини, її ціннісні орієнтації, норми поведінки і взаємодії з оточенням. Серйозні соціально-економічні і духовно-моральні труднощі нашого життя є істотним чинником, який дестабілізує традиційні сімейні стосунки.

Проблематика сімейних стосунків особливо загострилася в період становлення ринкових відносин, що пов'язано зі зuboжінням значної частини населення та пов'язаною з цим апатією. Сімейні цінності зазнали своєрідної кризи: відбуваються гострі конфлікти між поколіннями, розпадаються родинні зв'язки, збільшується кількість однаків, поширеною стає малодітність тощо [8, с. 5].

Виховна функція родини, яка являє собою єдність трьох основних компонентів – ставлення до дитини, уявлення про неї і засоби впливу (контроль, заохочення, покарання тощо), є одним з головних її призначень, що відбивається на формуванні особистісних якостей дітей-підлітків. Те, наскільки мати і батько у стосунках з дитиною задовольняють її емоційні та психічні потреби, багато в чому залежить виникнення і розвиток певного типу поведінки підлітка в ході життя.

Відомо, що нездатність сім'ї виконувати виховну функцію, призводить до серйозних порушень у процесі соціалізації підлітків.

Крім цього, в психологічних дослідженнях сім'ї однією з ключових є проблема міжособистісних стосунків між дітьми і батьками в підлітковому віці, оскільки саме в цей період перебудовується і структурується вся система внутрішньосімейних стосунків підлітка з батьками. Це зумовлено не тільки віковими особливостями, але й тими соціальними процесами та умовами, в яких перебуває підліток.

Проблема дитячо-батьківських стосунків знаходиться у центрі уваги дослідників, які підкреслюють, що розвиток особистості зумовлений ставленням до неї з боку батьків (М. Алексєєва, Г. Бєвз, Л.І. Божович, В. Васютинський, Л. С. Виготський, І. Гоян, В. Дружинін, І.В. Дубровін, Т. Карабін, З. Кісарчук, С. Ковальов, М.І. Лісіна, О.М. Леонтєв, О. Лютак, Н. Максимова, Л. Міщіха, В.С. Мухіна, В. Семиченко, Д.Б. Ельконін та ін.). Крім цього, у працях дослідників переконливо показана залежність психічного розвитку та формування особистості дитини від батьківського ставлення до неї, стилю виховання, батьківської позиції, стратегій і стилів сімейної комунікації та взаємодії (О. Бодальов, С. Броді, М. Боришевський, Г. Варга, В. Гарбузов, Т. Говорун, І. Добряков, О.І. Захаров, С.В. Ковальов, А.Є. Лічко, О. Насонова, А. Співаковська, В. Столін, О. Шарган, Л. Шіпіцина, Е.Г. Ейдеміллер та ін.).

Вітчизняними та зарубіжними науковцями приділялась увага питанням стилю ставлення до дитини, вважаючи одним з головних чинників виховання, особистісні властивості батьків (А. Адлер, А.Я. Варга, О.І. Захаров, Г.А. Навайтис та ін.). Особливо велике значення для розвитку дитини має характер взаємин з матір'ю (Р.К. Белл, Дж. Боулби, Д. Віннікот, І. Валітова, Е.С. Шефер, Е. Еріксон).

Детальну схему аналізу сім'ї запропонував відомий психіатр Є. О. Лічко [2, с. 13]. Його опис сім'ї включає наступні характеристики та їх варіанти.

1. Структурний склад: повна сім'я (є мати і батько); неповна сім'я (є тільки мати або тільки батько); спотворена або деформована сім'я (наявність вітчима замість батька або мачухи замість матері).

2. Функціональні особливості: гармонійна сім'я; дисгармонійна сім'я.

Таким чином, неповна сім'я - це група найближчих родичів, що складається з одного батька з одним або декількома неповнолітніми дітьми [7, с. 124].

Неповна сім'я виникає через низку обставин: народження дитини поза шлюбом, смертю одного з батьків, розірвання шлюбу або роздільне проживання батьків. Відповідно до цього виділяються основні типи неповної сім'ї: позашлюбна; осиротіла; розлучена. Розрізняють також батьківську і материнську сім'ї, які і складають абсолютну більшість серед неповних сімей. Причина виникнення неповної сім'ї у наш час, що найчастіше зустрічається, - розлучення.

Психологічна підтримка дітей і підлітків з неповних сімей, у тому числі і з відхиленнями в поведінці, має бути спрямована, передусім, на відновлення їх нормального психолого-соціального статусу, на їх адекватну самореалізацію за рахунок опрацювання психологічних труднощів і проблем: інформаційних, поведінкових, мотиваційних, емоційних, характерологічних.

Мета нашої роботи - дослідження соціально-психологічних особливостей дітей з неповних сімей.

Завдання дослідження:

- 1) визначити особистісні характеристики дітей з неповних сімей, що стосуються емоційної сфери, спілкування і соціально-психологічної адаптації;
- 2) виявити труднощі і проблеми у дітей з неповних сімей, які найчастіше виникають.

На підставі теоретичного огляду нами були виділені наступні напрями діагностики: особистісні особливості; емоційний стан; мотивація; характер взаємовідносин у сім'ї; комунікативність. Діагностичний комплект складався з наступних методик: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; особистісний опитувальник темпераменту Г. Айзенка, підлітковий варіант (модифікація Л. Анн) [1, с. 263-265]; здатність до самоврядування Н. М. Пейсахова [6, с. 339-347]; методика виявлення комунікативних і організаторських схильностей (КОС- 2) [4, с. 114-120]; методика дослідження часової перспективи Ф. Зімбардо; методика діагностики полімотиваційних тенденцій Я-концепції особистості С. М. Петрова; методика діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності особистості [9, с. 63-66].

У дослідженні взяли участь 99 осіб віком від 15 до 19 років, що навчаються в 10-11 класах Уманської загальноосвітньої школи № 5 і 1-2 курсів педагогічного факультету Уманського державного педагогічного університету імені П.Г.Тичини.

Загальна характеристика вибірки: 37 досліджуваних чоловічої статі, 62 - жіночої статі. Кількість підлітків з повних сімей - 65. Кількість досліджуваних, що виховувалися у неповних сім'ях, - 34.

Результати дослідження оброблялися за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена і критерію оцінки значущості відмінностей Манна-Уїтні.

Результати емпіричного дослідження

За методикою діагностики полімотиваційних тенденцій Я-концепції у підлітків з неповних сімей переважають оптимістична, комунікативна, моральна і трудова мотивація, при цьому негативно виражена нормативна мотивація.

Таким чином, для дітей з неповних сімей особливо значущими є віра в краще, яскраво виражена потреба в спілкуванні і взаємодії з оточенням, спрямованість на працю, а також дотримання моральних норм, при цьому вони менш схильні дотримуватися вимог соціуму, слабо орієнтуються на відповідальність, обов'язковість, необхідність.

Серед соціально-психологічних мотиваторів активності особистості підлітка як в повних, так і в неповних сім'ях найбільш представлена тенденція до афіліації (67% в учнів 56% студентів).

За методикою визначення тимчасової перспективи Ф. Зімбардо у підлітків з неповних сімей переважають негативне минуле і фаталістичне сьогодення. У дітей з повних сімей більше виражено позитивне минуле і майбутнє. Таким чином, діти з неповних сімей в основному мають загальне песимістичне відношення до минулого, травми і біль якого накладають серйозний відбиток на їхні взаємостосунки з оточенням і життєві плани або вважають, що усі події їхнього життя зумовлені долею, і вони не в силах що-небудь змінити.

За підсумками обстеження також були виявлені наступні значущі взаємозв'язки між показниками дітей з неповних сімей.

Альтруїстична мотивація прямо пов'язана з негативним минулим ($r=0,65$, $p<0,01$). Інакше кажучи, діти з неповних сімей, що пережили в дитинстві багато

подій, які мали негативне емоційне забарвлення, більш орієнтуються на інших людей, готові думати про інших навіть на шкоду собі.

Оптимістична мотивація прямо пов'язана з тенденцією до афіліації ($r=0,74$, $p<0,01$), тобто ці діти виділяються вірою в краще, пасивним очікуванням благополуччя за наявності бажання бути визнаними з боку оточення.

Високим показникам фаталістичного сьогодення відповідають низькі показники матеріальної мотивації ($r=-0,65$, $p<0,01$). Переконаність в зумовленості майбутнього і неможливості змінити його індивідуальними діями визначає низьку значущість матеріальної сторони життя.

Високим показникам позитивного минулого відповідають низькі показники мотивації уникнення неприємностей ($r=-0,73$, $p<0,01$) Тепле, сентиментальне ставлення до минулого дозволяє припустити наявність певної внутрішньої захищеності, яка, у свою чергу, допомагає людині упевненіше стикатися з життєвими труднощами і долати їх.

Адаптація прямо пов'язана з ухваленням рішень ($r=0,69$, $p<0,01$) і самоврядуванням ($r=0,60$, $p<0,01$). Самоприйняття прямо пов'язане з організаторськими здібностями ($r=0,68$, $p<0,01$) Інтернальність має прямий зв'язок з аналізом протиріч ($r=0,62$, $p<0,01$)

Високим показникам неприйняття себе відповідають низькі показники як комунікативних ($r=-0,61$, $p<0,01$), так і організаторських ($r=-0,62$, $p<0,01$) здібностей. Високі показники зовнішнього контролю пов'язані з низькими показниками самоконтролю ($r=-0,65$, $p<0,01$).

Таким чином, діти з неповних сімей, що благополучно пройшли соціально-психологічну адаптацію, здатні самостійно приймати рішення, переходити від планів до дій і управляти своїми формами активності: спілкуванням, поведінкою, діяльністю і переживаннями. Якщо ці діти приймають себе з усіма своїми достоїнствами і недоліками, то вони активні, ініціативні, схильні організовувати ігри, заходи, наполегливі в діяльності, яка їх притягує. Схильність брати відповідальність за свої дії і почуття дозволяє успішніше орієнтуватися в ситуації, а також аналізувати їх і розв'язувати у разі виникнення.

Водночас, якщо ці діти невдоволені собою, не приймають себе такими, якими вони є, у них виникають труднощі в спілкуванні, встановленні контактів, вони почувають себе скуто в новій компанії, колективі, вважають за краще проводити час наодинці з собою, обмежують свої знайомства, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи, прояв ініціативи в громадській діяльності у край занижений, у багатьох справах - вони вважають за краще уникати ухвалення самостійних рішень. Посилений контроль з боку дорослих веде до зниження самоконтролю, тобто навіть за наявності мети підліток не цікавиться тим, як іде виконання плану в реальному спілкуванні, поведінці діяльності.

Крім цього, були отримані значущі відмінності між повними і неповними сім'ями за шкалами методики самоврядування «ухвалення рішень» і «аналіз протиріч» ($p<0,05$), тобто група дітей з повних сімей значуще переважає групу дітей з неповних сімей за цими показниками. Іншими словами, діти з повних сімей успішніше орієнтуються в ситуації, виявляючи протиріччя, і приводять в дію свої плани.

Висновок. Результати нашого дослідження в цілому співпадають з поглядами і висновками інших авторів, зокрема з даними О. О. Смирнової і В. С. Собкіна [5, с. 23-25] про те, що дітям з неповних сімей бракує упевненості в собі і рішучості в діях і вчинках; здібності легко встановлювати контакти і тривало підтримувати їх на взаємоприйнятному рівні; гнучкості і невимушеності в стосунках, а також з думкою В. С. Мухіної [3, с. 235] про те, що психологічний клімат неповної сім'ї багато в чому визначається хворобливими переживаннями, що виникли внаслідок відсутності одного з батьків. Наше дослідження якоюсь мірою доповнює дані, що містяться у наведених працях, пояснюючи частково причини нерішучості таких дітей дією часової перспективи, якій віддається перевага, тобто зануреною в травмуюче минуле або переконанням в зумовленості майбутнього, незалежно від індивідуальної активності особистості. Більш того, були отримані результати, які демонструють, що діти з неповних сімей, що мають негативне минуле, більше орієнтовані на інших людей. Ми можемо припустити, що пережита ними психологічна травма сприяє прояву співчуття, бажання догодити іншим навіть на шкоду собі. Цілком ймовірно, що вони більш схильні проявляти турботу і співпереживання, ніж діти з позитивним минулим, оскільки на власному досвіді знають біль. Також наше дослідження торкнулося мало висвітлених в науковій літературі особливостей мотиваційних компонентів Я-концепції дітей з неповних сімей. Важливе місце в нашій роботі займає виявлення не лише проблем, з якими стикаються такі діти, але і визначення діяльності і навичок, які дозволять їм надалі впоратися з цими труднощами і, можливо, в майбутньому створити повноцінну, щасливу сім'ю.

Перспективи подальших досліджень полягають у подальшому емпіричному вивченні особистісних рис дітей, що виховувалися в материнській чи батьківській неповній сім'ї, а також виявленні тендерних відмінностей в особистісних якостях дітей з неповних сімей.

Список використаних джерел

1. Анн Л. Психологический тренинг с подростками / Л. Анн - СПб.: Питер, 2005. - 271 с.
2. Личко Е. А. Подростковая психиатрия: руководство для врачей / Е. А. Личко - Л.: Наука, 1979. - 336 с.
3. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова - М.: Тривола, 1998. - 351 с.
4. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании: учебное пособие / Е. И. Рогов - М.: ВЛАДОС, 1996. - 529 с.
5. Смирнова Е. О., Собкин В. С. Специфика эмоционально-личностной сферы детей, живущих в неполной семье / Е. О. Смирнов // Вопросы психологии. - 1999. - №6. - С. 18-28.
6. Столяренко Л. Д. Основы психологии: практикум. Изд-е 4-е, доп. и перераб. / Л. Д. Столяренко - Ростов н/Д: Феникс, 2003. - 704 с.
7. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко - М.: Мысль, 1987. - 351 с.
8. Тюгашев Е. А. Семейное воспитание: учебное пособие. / Е. А. Тюгашев, Т.В.Попков - Новосибирск: СибУПК, 2003. 299 с.
9. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов - М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. - 496 с.

Отримано 12.11.2013 р.